

PAPER DETAILS

TITLE: IBN-I HALDUN'DA ASABIYET İLE DEVLET VE MÜLK İLİSKİSİ

AUTHORS: Mehmet KARAGÜL

PAGES: 47-59

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/232434>

İBN-İ HALDUN'DA ASABİYET İLE DEVLET VE MÜLK İLİŞKİSİ

IBN KHALDUN ON ASABIYYAH AND STATE – PROPERTY RELATIONSHIP

PROF.DR. MEHMET KARAGÜL

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

mkaragul@mehmetakif.edu.tr

ÖZET

Toplumların varlıklarını refah ve güven içinde devam ettirebilmeleri, öncelikle kendi içindeki millet olma bilincini geliştirmesi ve bir arada yaşama şuuruna sahip olmasına bağlıdır. Çünkü ortak değerler üretilip bunlara göre sosyal, siyasal ve iktisadi hayatlarını düzenleyemeyen, diğer bir ifade ile millet bilincine sahip olamayan toplumların ne tarihte, ne de bugün etkin olabildiklerine şahit olunmamıştır. İslam dünyasının önemli sosyal bilimcilerinde olan İbn-i Haldun, tarihi ve sosyal tahlillerinin geniş bir şekilde yer aldığı Mukaddime adlı eserinde temel değer ve kavram olarak asabiyyet düşüncesi üzerinde durmaktadır. Toplumların bir arada yaşaması, devlet kurup güçlü bir iktisadi yapı oluşturabilmelerini sahip oldukları asabiyyet düşüncesiyle açıklamaya çalışmaktadır. Bu itibarla bu çalışmada toplumların iktisadi ve siyasi anlamda güçlü bir konuma sahip olabilmelerinde asabiyyet fikrinin rolü üzerinde durulacak, bu çerçevede; İbn-i Haldun, asabiyyet, devlet ve iktisadi hayat kavramları üzerinde değerlendirmeler yapıp, bunlar arasındaki ilişki düzeyi irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: İbn-i Haldun, Asabiyyet, Devlet, Mülk

ABSTRACT

The maintenance of the presence of societies within welfare and safety primarily depends on their awareness of being a nation and having a consciousness to live together. The societies that could not produce common values and use it in regulating the social, political, and economic life have not been effective in history so far. Ibn Khaldun, one of the important social scientists in Islamic World, introduced his Asabiyyah theory as a fundamental concept in his book titled Muqaddimah, which includes his social and historical analyses. He tried to explain the abilities of societies to live together, establish a state and build a strong economical structure within his Asabiyyah perspective. Hence, this study will focus to the importance of Asabiyyah idea on having a strong economic and political position for societies, in this context, analyses on Ibn Khaldun, asabiyyah, state and economic life will be conducted and the relationship level between these terms will be examined.

Keywords: Ibn Khaldun, Asabiyyah, State, Property

1. GİRİŞ

Bu gün yaşadığımız coğrafyada ve özellikle İslam toplumlarının maruz kaldığı çok ağır; sosyal, siyasal, iktisadi ve askeri travmalar, bölge insanı yanında bütün insanlığı tehdit eder bir boyut kazanmıştır. Dolayısıyla bu sorunların üstesinden gelebilmek için öncelikle, mevcut sorunların oluşmasına zemin hazırlayan ortamın iyi tahlil edilmesi gerekmektedir.

Bu anlamda tek bir etkenden bahsetmek mümkün olmamakla birlikte, görünürdeki asıl sebebini, İslam dünyası ile Hristiyan/Yahudi dünyası arasındaki gelişmişlik farkının çok büyük olmasına bağlamak mümkündür. Bu aşırı dengesizlik, Hristiyan/Yahudi Batı dünyasına İslam ülkeleri üzerinde ameliyat yapmalarına cesaret vermektedir. Bu cesaret sayesinde Batı ülkeleri, I. Dünya Savaşı sonrasında 24 parçaya ayırdıkları Osmanlı topraklarını, kendileri açısından şartların yeniden oluştuğu yüz yıl sonra, mevcut her bir parçayı tekrar en az iki yada üçe bölmek suretiyle, İslam ülkelerini tamamen etkisiz hale getirmeye çalışmaktadırlar.

İslam ülkelerinin, Hristiyan/Yahudi Batı karşısındaki bu acziyetinin sebeplerini anlayabilmek için evvela bu ülkelerdeki mevcut sosyal ve siyasal yapılanmalara göz atmak gerekmektedir. Böyle bir irdeleme sonucunda, bu ülkelerde sosyal yapıların ortak değerler etrafında güç birliği oluşturmaktan ziyade, sosyal ve siyasal farklılıklar ekseninde çatışmacı bir yapıya oturduğu açıkça görülmektedir.

Konunun bir diğer boyutu ise toplumların din ile olan ilişkilerde karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda, özellikle Arap toplumlarında ve kısmen de son yüz yıllarda Türk Milletinde dine yaklaşımın akıl ekseninden ayrılıp, (Maturidi anlayış) kaderci bir zemine kaymasının etkisinin birçok faktörden daha belirleyici olduğu muhakkaktır.

Bu değerlendirmeler, mevcut sorunların çözümünün büyük ölçüde Türkiye'nin kendi sorunlarını çözmesine bağlılığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle Ülkemizdeki sosyal, siyasal ve iktisadi sorunların halli konusunda, İbn-i Haldun'un asabiyet fikrinin ne ifade ettiği, bu düşüncenin özellikle Ülkemizde erozyona uğrayan milliyetçilik ve devlet şuurunun yeniden ihdasındaki rolü ayrı bir önem arz etmektedir.

Çünkü Neo liberal ekonomi politikalarıyla, bir taraftan devletin gereksizliği üzerinde durulurken, öte yandan küresel çok uluslu şirketlere yol verilmek suretiyle asıl hedef olan küresel Batı merkezli tek tip devlete giden yolun taşları döşenmeye çalışılmaktadır. Böylesi büyük bir plana karşı Türkiye öncüllüğünde İslam ülkelerinin etkili bir tepki ortaya koyabilmesi bağlamında, evvela kendi içlerindeki daha sonra ise aralarındaki yapay ve basit meselelerden sıyrılıp, güçlü bir devlet yapılanması için İbn-i Haldun'un öne sürdüğü asabiyet düşüncesinden faydalanmalarının yararlı olacağı kanaatindeyiz.

İslam dünyasının yetiştirdiği müstesna kişilerden birisi olan İbn-i Haldun, hayatı kadar ortaya koyduğu eserlerle de büyük ilgi çekmektedir. İbn-i Haldun'un eserleri; tarih, siyaset, felsefe, sosyoloji, coğrafya ve gizli ilimler gibi sosyal içerikli oldukça geniş bir sahada kaleme alınmış çalışmalardan oluşmaktadır. İslam coğrafyasından daha ziyade Batı dünyasında büyük ilgi gören bu eserler, bilhassa İslam

dünyasında yaşanan bugünkü meselelerin halli için de önemli bir referans kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu anlamda bu çalışmada öncelikle İbn-i Haldun'un hayatı ve kişiliği ile eserleri üzerinde durulacak ardından, Mukaddime adlı eserinde yer alan Asabiyet fikri irdelenip, bu düşüncenin toplumların devlet oluşturma ve yaşatmadaki rolü ile iktisadi gelişmelerindeki etkinliği irdelenecektir.

2. İBN-İ HALDUN'UN HAYATI

İslam dünyasında ilmi ve felsefi düşüncenin durakladığı bir dönemde 1 Ramazan 732'de (27 Mayıs 1332) Tunus'ta doğan İbn-i Haldun, iyi bir gözlemci olmanın yanında, eleştirel yaklaşımlarıyla, yaşadığı dönemde olduğu gibi bugün de düşünce ve tahlilleriyle İslam dünyasından daha çok Batı'da ilgi çeken bir sosyal bilimci olarak bizlere ışık tutmaktadır.

Gerçek adı, Abdurrahman ve babasının ismi Muhammed olmasına karşılık kendisi dedesinin ismi olan HALDUN (İbn-i Haldun – Haldun'un oğlu) ile ün yapmıştır. Evvela, Güney Arabistan'ın Hadramut bölgesine oradan İspanya'ya ve en son da Kuzey Afrika'ya göçerek Tunus'a yerleşmiştir. Eski ve soylu bir ailenin evladı olan İbn-i Haldun; ilköğreniminden sonra aydın bir kişi olan babasının desteği ile seçkin hocalardan akait, hadis, tefsir, fıkıh, mantık, felsefe, matematik, tabiat bilimleri, dil bilimleri, şiir, edebiyat gibi dini ve din dışı alanlarda çok iyi bir öğrenim görmüştür. 1348'de çıkan bir veba salgınında anne ve babasıyla, hocalarından çoğunu kaybetmiştir (Bursalıoğlu, 2007: 44).

Tunus Emirinin Başkâtipliğine 20 yaşında getirilmek suretiyle oldukça çalkantılı geçecek olan siyasal hayatına başlamış olan İbn-i Haldun, Hükümdarın savaşta öldürülmesi üzerine yeni yönetimle uyum sağlayamadığından Fas'a geçmek zorunda kalmıştır. Oradaki siyasi çalkantılar üzerine iki yıl kadar hapis hayatı yaşamak zorunda kalmış, bu sıkıntılı yıllardan sonra İspanya'ya geçerek Beni Ahmer Devleti adına Kastilya Krallığında elçi olarak bir süre görev yapmıştır.

Kral Petro'nun cazip tekliflerine rağmen burada fazla kalmayıp, tekrar Fas'a (Mağribe) dönmüş, ancak Fas'taki siyasi kargaşalar sebebiyle yeniden hapse düşmüş ve ardından tekrar hastalıklar ve sürgünlerle hayatını devam ettirmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine hacca gitme düşüncesiyle/bahanesiyle Tunus şehrinden Ailesini ve eşyalarını da alarak Mısır'a gitmeye karar vermiştir.

Yaşanan bu sıkıntıların ardından ailesiyle birlikte daha sakin ve huzurlu bir hayat sürdürebilmek gayesi ile Mısır'a yerleşmek için yolculuk yaptığı ve hanımı ve eşyaları bulunan geminin batmasıyla mevcut acıları daha da artan İbn-i Haldun, bunun üzerine yeni dönemde kendisini biraz daha yalnızlığa itmiştir.

Siyasal geçmişinin Tunus'ta da kendisini rahat bırakmaması üzerine 1382'de Mısır'a gitmek zorunda kalan İbn-i Haldun, Kahire'de, başta Sultan Berkuk olmak üzere, ileri gelenlerin geniş ilgisiyle karşılaşmıştır. Kahire Medresesine müderris olarak atanmış ve burada verdiği ilk dersiyle, devlet adamlarının da içinde bulunduğu izleyicilerini adeta büyülemiştir. Bu arada Kahire'de kadılık görevine

getirilmiş ve bu görevdeki adaleti, yansızlığı ve yürekli tutumu nedeniyle beş kez görevden alınıp yeniden aynı göreve tekrar atanmıştır.

Daha sonra Hicaz, Kudüs ve Suriye'ye gitmiş, bu son gezisi sırasında, Suriye'yi ele geçiren Timur'la görüşür. İbn-i Haldun'dan çok etkilenen Timur O'nu yanında alıkoymak istediye de İbn-i Haldun bu isteği reddederek çok sevdiği ve hayatının en huzurlu günlerini geçirdiği Kahire'ye yeniden dönmüştür.

Sahip olduğu bilim ve bulunduğu görevlerin sağladığı bilgi ve tecrübelerle, ayrıca eleştirel düşünce yapısıyla yalnızca zamanında değil, yaşadığı dönemden bugüne kadar hem İslam ülkelerinde, hem de çok daha fazla Avrupa'da büyük etki doğuran eserleriyle dolu doluyuşayan İbn-i Haldun, 74 yaşında 808/1406'da Kahire'de Hakkın rahmetine kavuşmuştur (Manaz, 2015, www).

3. İBN-İ HALDUN VE MUKADDİME

Kitâbu'l-İber, Lubâb'ul-Muhassal, Şifâu's-Sâil, li-Tehzîbi'l-Mesâil, Et-Târifbi İbn Haldun ve Mukaddime adlarında başlıca 6 adet kitaba imza atan İbn-i Haldun'un bu eserlerinden en fazla tanınan şüphesiz *Mukaddime* adlı sosyolojik tahlilleri içeren çalışmasıdır.

İbn-i Haldun, Mısır'da kaldığı yıllarda ünlü eseri *Mukaddime*yi kaleme almış o vakte kadar edindiği; siyasi, fikri ve ilmi tecrübelerinin yer aldığı bu eserle, hem coğrafyasını, hem de zamanını aşan harikulade düşünceleriyle kendi ününü yüzyıllar ötesine taşımıştır. Bu eserin ilk cildinde; önce tarihi olayları neden ve sonuçlarıyla ortaya koymuş, ikinci cildinde; sosyal olayların tahlilini yaparak, İslam toplumunun meselelerini ve çözüm önerilerini ortaya koymuştur. Üçüncü cildinde ise geleceğe ışık tutacak önemli tespitlerde bulunarak yeni yöntemler belirlenmiştir. Ortaya koyduğu muhteşem eserde daima objektif, realist ve tecrübeye dayanan bir yaklaşım hâkim olmuştur. Toplumsal davranışların üzerinde yaşadığı coğrafi şartlarla ilişkisini, toplumsal yapıları, din ve devlet hayatının sınırlarını, şehir ve köy ilişkisini, iktisadi hayatı, bilgi nazariyesini, ilimlerin tasnifini ve edebiyat meselelerini ayrı ayrı ele almıştır.

Genel Dünya tarihine yer verirken, özellikle Türk tarihine geniş bir bölüm ayırmış ve bu bölümde: "Bu Türklerin dünyadaki milletlerin en büyüğü olduğunu ve beşer cinsleri arasından onlardan başka ayrıca büyük bir cinsin bulunmadığını bil" diyerek okuyucunun dikkatini çekiyordu.

İslami ilimlerin her alanından, tabii ve sosyal bilimlere kadar, çağına ulaşan her konuda önemli analizlerde bulunmuş ve neticede tarih felsefesinin ve iktisat biliminin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Ayrıca insanlık tarihinin ilk toplum bilimcisi ve sosyoloğu olma hüviyetine sahip oldu. Bu çerçevede toplum biliminin pek çok temel ilkelerini Batılı bilim adamlarından asırlarca önce ortaya koymuştur.

Sosyal düzenin genel esaslarında Montesqu'ya; siyaset teorisi, tarih ve sosyal psikoloji alanlarında İtalyan Makyavelli'ye; tarih felsefesi alanında Rosseau ve Ouguste Comte'ye; devletlerin çöküşü prensiplerinde İngiliz Tarihçisi Gibban'a; Pedagoji dalında ise Spencer ve William James ışık tutan yüzlerce ilkeyi ortaya koymuştur (Manaz, 2015. www).

İbn-i Haldun, muhteşem eseri olan Mukaddime’de devlet, siyaset ve toplum bilim konularını tahlil ederken, asabiyet konusuna özel bir önem atfetmiş ve bu manada birçok sosyal alanda başarının tesis edilebilmesi için ilgili toplumda güçlü bir asabiyet fikrinin varlığının gereği üzerinde durmuştur. İbn-i Haldun’un Mukaddime adlı eserindeki analizlerinde asabiyet düşüncesi o denli fazla yer almıştır ki sonraki düşünürlerin Mukaddimeyi anlama ve yorumlama çalışmaları, daha ziyade kendilerinin asabiyet düşüncesine olan yaklaşımlarına göre şekillenmiştir (Hassan, 1998: 208).

4. MUKADDİME’DE ASABİYET VE BİRLİK ŞUURU

İslam dünyasının yetiştirdiği en önemli tarihçi ve sosyal bilimcilerinden olan İbn-i Haldun’un Mukaddime adlı eserinde oldukça geniş yer bulan *asabiyet* kavramı bugün dahi üzerinde büyük emek sarf edilmesi gereken müstesna kavramlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayatının büyük bir bölümünde çok farklı coğrafyalarda, değişik ülkelerde ve birçok farklı konumda görevlerde bulunan, hatta sürgün ve hapis hayatı dahi yaşamak zorunda kalan ünlü İslam sosyoloğu Haldun, yaşadığı her türlü hayat tecrübesine ait analizleri kaleme alarak bugün bizlere ışık tutmaktadır.

İbn-i Haldun, kaleme aldığı tarihi bilgiler ve içinde yaşadığı çok büyük çetrefilli hayata dair sosyal olayları analiz ederken, özellikle devletlerin kuruluş, yükseliş ve çöküş hallerini büyük ölçüde asabiyet olgusuyla izah etmeye çalışmıştır.

Bu anlamda Mukaddime adlı eserinde geniş yer bulan asabiyet düşüncesinin, bugün net kavramsal bir karşılığını bulmak bir hayli zor olmakla birlikte esasen, bir grup insanın bir arada yaşama düşüncesinin gereği, karşılıklı güven ve dayanışma fikri şeklinde izah etmek mümkündür. İbn-i Haldun’un devletlerin kurulması ve yükselmesi sürecinde olmazsa olmaz bir sosyal değer ve enerji kaynağı olarak tanımladığı asabiyet düşüncesini bugün; *grup hissi, grup dayanışması, işbirliği fikri, dayanışma ruhu, sosyal etkileşim, askeri ruh, cemaat ruhu, birlik şuuru ve ülkede fertleri birbirine bağlayan manevi bağ ve kitle psikolojisi kolektif ruh, milliyetçilik* gibi daha birçok benzeri kavramla ilişkilendirmek mümkündür (Albayrak, 2000: 6).

Mukaddime’nin değişik yerlerinde sıkça geçen asabiyet kavramına İbn-i Haldun’un yüklediği anlamları ve fonksiyonlarını kısaca özetlemek gerekirse; varlığı ölçüsünde insanların otoriteye tabi olmalarını sağlar, asabiyet nesep ve sebep/gaye birliğinden doğabilir, kabilenin tüm kollarını kapsayabileceği gibi alt kolları arasında da asabiyet birliği sağlanabilir. Asabiyet; himaye, müdafaa ve hak aramanın tek kaynağı, bir başka ifade ile her türlü kolektif eylemin gerçekleşmesi için zorunlu olarak bulunması gereken sosyal bir değer şeklinde izahatta bulunmak mümkündür (Kayapınar, 2006: 105). Asabiyet, nihai gayesi mülk ve güçlü devlet olan toplumların varlığını sürdürebilmesinin gerek duyduğu en büyüksinerjive enerji kaynağı olmanın yanı sıra sosyal etkileşim ve birliktelik şuurudur (İbn-i Haldun, 2012: 350).

Maslov'un ihtiyaçlar hiyerarşisi yaklaşımında yer alan; *hayati fizyolojik ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyacı, ait olma ve de değerlere sahip olma ile sonunda kendin olma ihtiyaçlarını* (Mark, 2006: 303), büyük ölçüde bütün toplumlarda her vakit cari olan sosyal değerler olarak kabul etmek mümkündür.

İbn-i Haldun'un sosyal analizlerinde önemli fonksiyonlar üstlenen asabiyet kavramını Maslow'un ihtiyaçlar silsilesinden bağımsız ele almak mümkün değildir. Çünkü toplum adına güvenliğin ve dolayısıyla güçlü devletin olmazsa olmazı olan asabiyet olgusu, Maslow'un ihtiyaçlar silsilesindeki güvenlik ve ait olma ihtiyaçları ile doğrudan ilintili iken, diğerlerinin temin edilmesinde de önemli bir etkidir. Kabul etmeliyiz ki Maslow tarafından birincil ihtiyaç olarak kabul edilen; yeme, içme ve barınma şeklindeki fizyolojik ihtiyaçların karşılanması da tamamen asabiyyetin asli temel hedeflerinden olan güvenliğin tesis edilmesine bağlıdır.

Unutulmamalı ki ekonomik, siyasi, kültürel ve eğitim alanındaki her türlü toplumsal başarının altında temel gereksinim, ilgili toplumdaki birlik şuuru ve ortak tavır geliştirebilme kabiliyeti olduğundan şüphe yoktur. Söz konusu birlik, beraberlik ve dayanışma fikrinin kaynağı olan asabiyet şuuru, *bireyin kendisini içinde bulunduğu gruba ait hissetmesi, ona güvenmesi, ondan zarar değil, fayda geleceğine inanması ve dolayısıyla kendisini ona karşı borçlu hissetmesi şeklinde tanımlanabilir*. Bu anlamda bu gün asabiyet teorisine, en yakın siyasal ve toplumsal düşünce şeklinin *milliyetçilik* olduğunu ifade etmek yanlış olmasa gerek (Hocaoğlu, D. 2007: 45) Ayrıca son yıllarda sosyal bilimlerde giderek artan bir yer ve önem kazanan *sosyal sermaye* kavramını da büyük ölçüde asabiyet fikrinden ayrı düşünmek mümkün değildir.

4.1. Asabiyyetin Kaynakları

İnsanın, varlığını sürdürebilmesi için her dönemde ve coğrafyada ihtiyaç duyduğu en önemli gereksinim, şüphesiz kendisini güvende hissetme halidir. Çünkü böyle bir ortamdan mahrum olan bir bireyin kendisi ve toplumu adına yapabileceği çok fazla bir şey bulunmamaktadır. İşte İbn-i Haldun'un asabiyet düşüncesi, esasen bu ihtiyaçtan doğmaktadır. Dolayısıyla kendisini güvende hissetmeyen birey veya toplum, tehdidine maruz kalacağı diğer bir varlık ya da topluma karşı, ortaklıkları olanlarla asabiyet kaynaklı işbirliği yapmak suretiyle karşı koyacaktır. Çünkü karşı koymak ve civanmertlik, ancak asabiyyetle beslenen işbirliği ile mümkündür (İbn-i Haldun, 2012: 373).

İbn-i Haldun, toplumda vücut bulan asabiyet şuurunu temelde iki kaynağa bağlamaktadır. Bunlar; aile, soy ve akrabalığa dayalı olan nesep asabiyyeti ile ortak yaşama düşüncesinden beslenen karşılıklı işbirliğinde bulunmanın zaruret arz etmesinden kaynaklanan sebep asabiyyetidir. Her ikisinin kaynağı farklı olsa da doğurduğu etkiler aynıdır (Uludağ, 2012: 94-99).

Nesep asabiyyetindeki, diğer kişilere olan yakınlık ve güven duygusu fitri, insanın tabii olarak içinden gelen bir duygu iken, sebep asabiyyetindeki etrafındaki kişilere yakın olma düşüncesi, zaruretten kaynaklanan tamamen akla dayalı bir tavır ve düşünce biçimidir. Çünkü aynı mahalleyi, şehri ve ülkeyi paylaştığımız insanlarla soy birlikteliğimiz olmasa dahi, karşılaşacak muhtemel tehditler müşterek olduğundan dolayı, söz konusu tehdiye karşı verilecek savunmada ortak tavır sergilemek

zorunluluktur. Bu hal ortak tehdiye karşılık, müşterek işbirliğini zaruri kılan sebep asabiyetini doğurmaktadır (Azarkan, 2006).

İbn-i Haldun'a göre toplumların kendilerini güvende hissetmedikleri dönemlerde aralarındaki asabiyet düşüncesi kuvvetlenirken, bu hal üzere devletin kurulup güçlenmesinden sonra, aradaki güçlü asabiyet fikri zamanla zayıflar bu da devletin bekasını zora sokar. Çünkü zor zamanda işbirliği yapmanın zarureti açıkça hisseden kişiler, kurdukları devletin sağladığı güvende olma duygusu ile rehavete kapılarak bir müddet sonra güçlü asabiyet fikrini kaybederler (İbn-i Haldun, 2012: 373, 374).

Güçlü devlet yapısı, hem dış tehditlere karşı kendi vatandaşlarını korurken, hem de iç tehditlere karşı uyguladığı hukuk sistemi ile bireylere güvence sunmaktadır. Dolayısıyla kişilerin bireysel hiçbir çaba sarf etmeden devletin sağladığı imkânlarla kendisini güvende hissetmesi kişiler arası bağlılığın zamanla zayıflamasına yani asabiyetin ortadan kalkmasına neden olabilmektedir (İbn-i Haldun, 2012: 352).

Asabiyetin yoğun görüldüğü bir başka yer, bedevi hayat tarzıdır. Tarih, devlet, toplum, asabiyet ve umran konularında geniş tahlillerde bulunan İbn-i Haldun, bütün bu analizlerini, çoğunlukla Bedevilik ve Hadarilik olarak tasnif ettiği toplumsal gelişme süreçlerine göre yapmıştır. Tarım ve hayvancılığa dayalı doğayla iç içe ilkel hayat tarzını Bedevilik olarak tanımlayan İbn-i Haldun, zamanın modern imkânlarıyla kurulan şehir hayatını ise Hadarilik şeklinde ifade etmektedir (Uludağ, 2012: 103).

Hadari hayatına göre bedevi hayatı yaşayanlar arasındaki asabiyet düşüncesi daha kuvvetlidir. Çünkü kırsal köy hayatında yaşayan insanların birbirleriyle olan insani ilişkileri çok daha kuvvetli olmak zorundadır (İbn-i Haldun, 2012: 334). Hadari/şehir hayat tarzında ise insanların genel iktisadi ve sosyal konumları daha kuvvetli olduğundan karşılıklı işbirliğine duyulan ihtiyaç azalmakta bu da asabiyet fikrini zayıflatmaktadır.

Toplumdaki asabiyetin gelişmesine katkı sağlayan bir diğer önemli husus toplumdaki ortak dini inançlardır. İbn-i Haldun, nesep veya sebep asabiyeti ile bir araya gelen bireylerin, ortak dini inançlarla bu asabiyet fikirlerini çok daha kuvvetlendireceklerini vurgulamaktadır. Çünkü toplumun dini inançlarındaki ortaklık, asabiyet düşüncesiyle bir araya gelen gruplar arasındaki rekabeti ve hasetliği büyük ölçüde ortadan kaldıracak, ayrıca din birliği, toplumda hedef birliğin tesisini ve bireylerin bu uğurda canlarını feda etmelerini sağlayacaktır (İbn-i Haldun, 2012: 378).

Öte yandan İbn-i Haldun dini esaslara bağlı bir devletin asabiyete dayanmadan varlığını sürdüremeyeceğini de ifade etmektedir. Toplumun yönetildiği her konuda asabiyete mutlak ihtiyaç olduğunu ifade eden İbn-i Haldun, sahih hadis olarak ifade ettiği "Allah, İstinat edeceği bir kavmi bulunmayan hiçbir kimseyi peygamber olarak göndermemiştir." hadisine dayanarak, insanları yönetmek için kavmi/millî ortaklığın olmasının gereğini ifade etmiştir (İbn-i Haldun, 2012: 379).

4.2. Asabiyetin Gayesi: Devlet ve Mülk

İbn-i Haldun, insanın ve toplumların bu anlamda insanlığın varlığının devamlılığı için devletin en önemli ihtiyaç olduğunu defaten ifade ederken, bunu insanın sosyal bir varlık olması nedeniyle ihtiyaçlarının

birçoğunu tek başına, hatta güvenlik sorununu küçük guruplar halinde bile çözemeyeceği düşüncesiyle devletin gereğine vurgu yapmaktadır (Azarkan, 2006).

İbn-i Haldun'un nihai hedefini mülk sahibi olmak şeklinde özetlediği asabiyet düşüncesi, (İbn-i Haldun, 2012: 349) biraz daha geniş bir izahatla; iktidar olmanın, devlet kurmanın, hâkimiyet tesis etmenin, kısacası bireylerin ve de toplumun güvenliğini garanti altına almanın en önemli sosyal dinamiğidir (Bursalıoğlu, 2007: 47).

Bireylerin gerek yeme, içme ve barınma ile güvenlik gibi temel hayati ihtiyaçlarının karşılanması, gerekse hâkimiyet sahasının genişletilmesi şeklindeki istek ve arzuları tamamen güçlü olmayla mümkün olabilecek hallerdir. Bu gücün tesisinde ise ilgili toplumdaki asabiyet düşüncesi en önemli değerdir. Çünkü bir toplum eğer; etnik, dini, mezhep veya ideolojik temelli ya da ortak vatan ve devlet sebebiyle kendi içinde daha güçlü bir beraberlik şuurunu besleyen asabiyet fikrine sahipse, ancak o takdirde rakibine ve düşmanına karşı ya da kendinden olmayan diğer gruba karşı üstünlük kurarak hedeflerine ulaşabilecektir (Kayapınar, 2006: 92). Çünkü tarihi süreç içinde ve toplumlar arasında görülen en temel ilke, hep güçlü olanın kazanıp, ötekini kendisine itaate zorlamasıdır (Öztürk, -: 198). Bu gücü elde etmenin ise yegâne yolu, asabiyet olduğuna göre; ya toplumdaki asabiyet bilincinin zayıflaması ya da öteki gruptaki asabiyet fikrinin çok daha güçlü hale gelmesiyle toplumlar arası denge değişebilecektir.

İbn-i Haldun, mülk ve güçlü hanedanlığın/devletin ancak güçlü ve geniş bir asabiyetle mümkün olabileceğini iddia ederken, mücadele ve karşı koyma enerjisinin en büyük kaynağının asabiyette olduğundan yola çıkmaktadır. Zira imdada koşma ve savaşçılığın bu sayede mümkün olduğunu savunmaktadır. İbn-i Haldun'a göre bir kavime ait olan ve asabiyet şuru bulunan bireylerin, vatanları için, namus ve dinleri için birbirleri yerine, gönüllü olarak canlarını feda etmeleri mümkün olmaktadır. Öte yandan bedeni ve nefsanî dünyevi her türlü şeref ve arzuyu içine alan mülk sahibi olma isteği, birey ve kabileler arasındaki en büyük rekabet ve savaşların kaynağını teşkil etmektedir. Dolayısıyla iyi savaşan toplumlar, hem kendi güçlü hanedanlıklarını kurmada, hem de büyük mülklere sahip olmada diğerlerine karşı çok daha avantajlı durumdadırlar (İbn-i Haldun, 2012: 373).

Dolayısıyla İbn-i Haldun'a göre bireyin ve ait olduğu toplumun kendisini güvene alması, mülke sahip olması ve böylelikle refahı yakalaması, ayrıca güçlü bir devlet kurarak varlığını devam ettirebilmesi büyük ölçüde sahip olduğu asabiyet düşüncesiyle paralellik arz etmektedir. Kısacası asabiyet o derece önemli bir sosyal değerdir ki toplumlar için kendi kimlikleri ile yüksek refah içinde ve güçlü bir şekilde var olabilmeleri ancak onun varlığı ile mümkündür.

Bir toplumda alt kimlikler sebebiyle birçok asabiyetin bulunmasının kaçınılmaz olduğunu ifade eden İbn-i Haldun, bunlar içinde güçlü olan asabiyetin diğerleri üzerinde hâkimiyet kurarak tek bir asabiyete dönüşebileceklerini ve dönüşmeleri gerektiğini savunmaktadır. Eğer bu mümkün olmazsa toplumda çok büyük ihtilaf ve çatışmaların kaçınılmaz olacağını ileri sürmektedir. İbn-i Haldun bu düşüncesini, "Allah,

insanların bazısına bazıları ile hâkim olmasaydı, yeryüzü (ve oradaki içtimai hayatın nizamı) bozulurdu” Bakara, 2/251. Ayeti ile desteklemektedir (İbn-i Haldun, 2012: 349).

Küçük asabiyetin büyük asabiyete katılımı ile büyük asabiyetin, daha büyük hedeflerin peşine düşmesi ve daha büyük düşmanlar karşısında muzaffer olması mümkün olacaktır. Bu durumdan bütünleşen küçük ve büyük her iki grup da kazançlı çıkarken, aksi takdir de ikisi de kaybeden olacaktır.

İbret verici ve dikkat edilmesi gereken bir durum; toplumsal yapıda sağlıklı ve güçlü bir yapının oluşması için geçerli olan işleyiş tarzının, kimyada atomların kararlı (güçlü) bir yapıya dönüşebilmesi için de geçerli olduğu halidir. Çünkü kimyada atomlar kararlı yapıya ulaşmak için (son halkalarını güçlendirme) elektron alırlar ya da elektron verirlerken, en dış katmanında 1, 2 ve 3 elektron bulunduran atomlar elektron vermeye meyilli iken, en dış katmanında 5, 6 ve 7 elektron bulunduran atomlar ise elektron almaya yatkındırlar. Buradaki kural, az ve zayıf olan, güçlü olana katılarak, onun daha da güçlenmesiyle, hem kendisinin, hem de katıldığı atomun güvenliğini daha da arttırmış olmaktadır.

Görüldüğü şekliyle gerek sosyal bilimlerde gerekse fen bilimlerinde, varlıkların hayatiyetini daha güçlü bir şekilde sürdürebilmeleri için birleşmeleri en temel gereksinimdir. Buradaki işleyiş, tabiat kanunu gereği azın çoğa katılımı şeklinde gerçekleşmektedir. Sosyal bilimlerde de bunun aksini düşünmek mümkün değildir.

4.3. İbn-i Haldun’da Devlet ve Mülk İlişkisi

İbn-i Haldun toplumların varlığı için güçlü bir devlet yapılanmasını en temel ihtiyaç olarak değerlendirirken, devletin varlığı ve gücü ile birlikte ortaya çıkacak olan mülke de ayrı bir önem atfetmektedir. Bedevi hayat şeklinin hâkim olduğu toplumlarda riyaset tarzı yatay yönetimlerde ilkel tarzda ve kişisel ihtiyaçlar ölçeğinde gerçekleştirilen üretimde insanlar arası nispeten daha dengeli bir iktisadi ve sosyal yapısöz konusu olabilmektedir (Çiftçi ve Yılmaz, 2013: 87).

Oysa İbn-i Haldun’un hadari olarak ifade ettiği yerleşik şehir hayat tarzında yönetim, yatay bir yapıdan dikey bir yapıya dönüşürken, iktisadi faaliyetler de kişisel üretim sürecinden toplumsal üretime kayarak karın yüksek olduğu sanayi ve ticarete dönüşmektedir. Böylelikle değişen siyasal ve iktisadi yapıya paralel olarak, toplumda değerler sistemi de dönüşüme uğramaktadır.

Bu yeni dönemde bedevi toplumun özelliği olan, paylaşım, yardımlaşma ve dayanışma hasletleri kaybolmuş yerine; bireysellik, israf ve çevreye karşı duyarsızlık davranışları hakim olmaya başlamıştır. Ayrıca hadari hayat tarzında mülk-devlet düzeni tesis edilmesiyle iktidar aracı olarak zor kullanılmaya başlanılmıştır. İbn-i Haldun mülk kavramını, Mukaddime adlı eserinde devlet, hükümdarlık ve egemen siyasal örgütlenme anlamlarında, diğer bir ifade ile güce dönüşen her türlü iktisadi ve siyasi olgu anlamında kullanmaktadır (Çiftçi ve Yılmaz, 2013: 87).

Öte yandan İbni Haldun’a göre hadari uygar toplumlarda görülen Mülk-devlet örgütlenmesine refah ve rahatlık arttıkça asabiyet zayıflarken, toplumun menfaatlerinin yerini zümre menfaatleri almaya başlar.

Böylece yönetim monarşik bir yapıya dönüşmesiyle, devletin baskıcı niteliğinin gelişmesi de otokratik bir yapının doğmasına yol açar (Hassan, 1982: 267). Aslında bu süreci devletin duraklama ve gerileme aşaması olarak da görmek mümkündür.

4.4. İslam Düşüncesinde Asabiyet

Asabiyet kavramı toplumumuzda daha ziyade menfi boyutu ile bilindiğinden, insanımız bu kavram üzerine yapılan her türlü çalışmaya genellikle mesafeli bir duruş sergilemektedir. Kur'anı Kerimde "Ey insanlar! Şüphe yok ki biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır." (Hucurat, 49/13) Şeklindeki bir ayetle, insanların yaratılışında bir dizi farklılıkların bulunduğu, ancak bunların bir üstünlük aracı olarak değerlendirilmesinin kesinlikle yanlış olduğu gayet sarıh bir biçimde ortaya konmuştur.

Hadislerde ise kendi kavmini üstün görme ve ona yanlış ve zülüm üzere iken yanlışına ve zulmüne destek olmak anlamındaki asabiyet kesin bir ifade ile men edilmiştir. Bu manada "Asabiyet davasına kalkan, onu yaymaya çalışan, mücadeleye girişen bizden değildir" (Kütüb-i Sitte 3. Cilt 141). Hadisi konunun İslami boyutunu açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Muhammed döneminde insanların zulümde başkasına yardım etmesine vesile olan en önemli etken kavmi beraberlik, yani kan bağı idi. Bu halin devam etmemesi için kesin bir tavır koyan Hz. Muhammed, kişinin kendi akrabalarını, soyunu sevmesinin, fitri bir mesele olduğunu dolayısıyla böyle bir sevginin yanlış olmadığını da belirtmiştir" (Kütüb-i Sitte 3. Cilt, 142).

Kişinin kendi kavmini yanlış üzere iken desteklemesi anlamındaki asabiyetçiliğin yasaklanmış olması, bugün bizleri farklı asabiyet anlayışlarına sevk edebilmektedir. Mevzu hadiste men edilen, kişinin kavmini desteklemesi değil, ona yanlışında yardımcı olmasıdır. Dolayısıyla günümüz şartlarında ait olduğumuz; siyasi parti, sendika ve dernek üyelerine, cemaat mensuplarına ve hemşerilerimize, ayrıca siyasal yakınlık hissettiğimiz kişilere gösterdiğimiz, hakkaniyete uymayan her türlü davranış ve onlara sağlanan haksız kazançları da men edilen asabiyet anlayışı içinde ele almak mümkündür.

İbn-i Haldun'un bahsettiği asabiyet ise hadislerle men edilen asabiyet anlayışından tamamen farklıdır. Yukarıda bahsedildiği üzere, Mukaddime'de geçen asabiyeti, bireysel olarak yaşama imkanı olmayan insanın, sağlıklı bir sosyal düzen kurabilmesi için nesep ya da sebep temelli diğer insanlarla müşterek işbirliği yaparak, kendisini ve ait olduğu toplumu daha güçlü hale getirebilme arzusu ve tavrı olarak ele almak mümkündür.

Bu düşünce doğrultusunda, her bireyin haksızlık ve zülüm üzere olmadığı müddetçe, ait olduğu kendi toplumu ve devletini sevmesi ve onun için çalışması, gerekiyorsa fedakârlıkta bulunmasını, yanlış bir davranış olarak değil, bilakis kişi için görev addedilebilecek bir tavır olarak kabul etmek durumundayız. Aksi takdirde devletin düşmanı karşısında güçsüz düşerek yenilmesinden, kişi kendisi de sorumlu olacak ve maliyetine de katlanmak zorunda kalacaktır.

5. GÜNÜMÜZ SORUNLARI KARŞISINDA ASABİYET

Gerek Ülkemizde gerekse diğer İslam ülkelerinde yoğun bir şekilde yaşanan çatışma ve dağılma süreçleri, geçmiş en az iki yüz yıl geriye giden bir zihinsel çöküşe dayanmaktadır. Cihanşümül Osmanlı Devleti'nin öncelikle Balkanlardan atılması ve ardından mümkünse Anadolu'dan da uzaklaştırılmasına dayanan Şark Meselesi gereğince, Osmanlı tebaasının ayrıştırılmasına yönelik çabalar hiç ara vermeden sürekli devam ettirilmiştir.

Genelde İslam ülkelerinin özelde ise Müslüman Türkün tamamen etkisizleştirilmesine dayanan bu girişimler, esasen fikir dünyasında gerçekleştirilen ayrışmaya yol açan değişimlerde temel bulmaktadır. Bu itibarla hem bölge ülkeleri arasında, hem de her ülkenin kendi içinde ayrışmaya yol açacak fikir ve eylemler sürekli gündem de tutulmaktadır. Bunların başında; Neo liberal politikalar gereği ekonomik ve siyasi hayatta kamunun rolünün asgariye çekilmesi, ayrıca kültürel hayatta "çok kültürlülük zenginliktir" söylemiyle farklılıkların ön plana çıkarılması ve ana dilde eğitim hakkı gibi söylemler gelmektedir.

Söz konusu söylemlere, Batı ülkelerde rastlanılmayıp, hep İslam ülkelerinin; içtimai, iktisadi ve siyasi hayatındayolğun bir şekilde görülmesi dikkat çekici bir durumdur. Netice itibariyle Batı dünyası hep bütünleşip birleşme peşinde iken, Ülkemizde ve diğer İslam Ülkelerinde federasyonun konuşulması, yer yer çatışma ve parçalanmanın yaşanması son derece kaygı verici bir durumdur.

Türkiye ve diğer İslam coğrafyasında yaşanan; milyonların ölümü, kaybı ve sürgün yaşamasına neden olan kaygı verici insanlık dışı bu olayların çözümü yine bu toplumlar tarafından gerçekleştirilmedikçe bu coğrafya insanının kalıcı bir refaha ve güvene kavuşması mümkün değildir. I. Dünya Savaşı sonrasında olduğu gibi, sorunu üretenlerden, ürettikleri sorunu çözmesi istenirse bundan kalıcı ve bu bölge insanını tatmin edecek bir sonuca kavuşmak mümkün olmayacaktır.

Bu itibarla mevcut sorunların çözümü, bu acıyı ıstırapı yaşayan toplumlar tarafından gerçekleştirilmek zorundadır. Bunun yolu da öncelikli olarak bölge insanının; kendisine, dış dünyaya ve eşyaya olan bakışındaki dönüşümde saklıdır. Bu anlamda; bir bütün olarak İslam toplumlarının, kendi aralarındaki yapay sorunları göz ardı edip, asıl tehdidin dışarıdan yani Batı dünyasından geldiğini idrak etmesi gerekmektedir. Bu çerçevede İbn-i Haldun'un asabiyet fikrinin önemli bir role sahip olduğu kanaatindeyiz.

Çünkü bugün İslam ülkelerinin içinde bulunduğu açmazda, bu ülkelerin hem kendi içlerinde hem de ülkeler arasında güvene dayalı bir işbirliği tesis edememelerinin rolü, bir hayli fazladır. Eğer İbn-i Haldun'un asabiyet fikri gereğince bu ülkeler, hem kendi içlerinde hem de ülkeler arasında bir araya gelebilmiş olsalardı bu gün yaşanan vahamet in hiç birisi gerçekleşmezdi. Yukarıda değinildiği üzere, eğer toplumlar, milli ve dini müştereklere dayalı ya da ortak düşmana karşı bir araya gelip, ortak bir tavır sergileyebilirlerse ancak bu sayede güçlü bir devlete ve buradan da yüksek bir gelir seviyesine sahip olabileceklerdir. Bugün İslam dünyasının yapamadığı tam da budur.

Bu noktada, etnik yapı ve mezhep temelli oluşacak küçük çaplı birleşmeler ise tam tersi bir etki doğuracaktır. Bunun yerine ortak tehdidin büyüklüğü ve ciddiyeti gereği müşterek değerlerin de geniş çaplı tutulması zorunludur.

Öte yandan söz konusu ayrışma ve parçalanmanın önünü açan, "farklılık zenginliktir," söylemi yerine, "güç ortaklıktadır," bilincinin toplumda daha kuvvetli işlenmesi gerekmektedir. Öte yandan liberal politikalar gereği devleti; iktisadi, siyasi ve sosyal hayattan dışlayan anlayış yerine, topluma hizmet etme konumundaki etkin ve güçlü bir devlet anlayışının önemi bütün millete daha iyi anlatılmak zorundadır. Aksi takdirde bugün ülkemizde görülen; herkesin kendi partisi, cemaati ve günlük menfaati için yaşar halde olması, devletin hayatımızdan çıkmasına neden olmakta, hatta hizmet edilmesi gereken devlet; sadece parti, cemaat ve kişisel menfaatlanma aracı haline gelmektedir.

Bütün bu analizlerden ortaya çıkan sonuç, bugün özelde Türk dünyası genelde ise İslam Dünyası'nın en önemli sorunu, devlet bilincinin zaafa uğramış olmasıdır. Bu anlamda İbni Haldun'un özellikle Mukaddime adlı eserinde yoğun bir şekilde değindiği asabiyet eksenli güçlü bir devletin toplumların varlığı için en temel gereksinim olduğu fikrinin, İslam toplumlarına yeniden kazandırılması gerekmektedir.

6. SONUÇ

Yüz yıllar, hatta bin yıllar geçse de müspet ve menfi yönleriyle, iradesi ve zaaflarıyla insan, her yerde ve her vakit yine aynı insan olma özelliğini korumaktadır. Bu itibarla bundan yaklaşık yedi yüz yıl evvel İbn-i Haldun tarafından kaleme alınan Mukaddime adlı eser, muhteviyatındaki tahlilleri, tespitleri ve önerileriyle bugün hale yaşanan birçok soruna çözüm olma hüviyetini korumaktadır.

Bu anlamda içinde yaşadığımız dönemde, ayrışma, çatışma ve parçalanma şeklinde karşımıza çıkan siyasal ve sosyal sorunların üstesinden gelinmesinde, İbn-i Haldun'un Mukaddime adlı eserinde yoğun bir şekilde işlediği asabiyet ve devlet teorilerinin etkili olacağı muhakkaktır.

Çünkü toplumların varlığını, güçlü bir devlete bağlayan İbn-i Haldun, devletin kuruluşunu ve devamlılığını da toplumdaki kuvvetli bir asabiyet düşüncesinin mevcudiyetine dayandırmaktadır. Bu bağlamda bugün ülkemiz ve diğer İslam coğrafyasında görülen; sosyal, siyasal ve iktisadi çöküşün temelinde ilgili toplumlarda görülen sosyal ve kültürel ayrışmanın olduğu muhakkaktır.

Dolayısıyla kan ve gözyaşının asırlardır eksik olmadığı Türk ve İslam coğrafyasında bu halin son bulması, ancak ilgili toplumlarda İbn-i Haldun'un ifade ettiği asabiyet teorisi gereği, birlik şuuru ile küresel devlete giden yolun çakıl taşları olan şehir devletler yerine, cihanda söz sahibi olabilecek kudrete sahip güçlü ve adil devlet bilincinin tesis edilmesi şarttır.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, A., (2000), "Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun", Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, Sayı: 9, Cilt: 9.
- AZARKAN, A., (2006), "İbn Haldun'un Devlet Görüşü", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 4.
- BURSALIOĞLU, Sibel; (2007), "İbn-i Haldun Sosyolojisinde Asabiyet Bağları, Devlet Ve Kamu Maliyesi", Celal Bavar Üniversitesi, S. B. E. Sosyal Bilimler Yıl 2007 Cilt: 5 Sayı:2, ss. 43-56.
- ÇİFTÇİ, A.ve YILMAZ, (2013), "İbn Haldun'un Siyaset Teorisi ve Siyasal Sistem Sınıflandırması", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/7 Summer p. 83-93, Ankara.
- HASSAN, Ü. (1998), "İbni Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi" (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları).
- HASSAN, Ümit (1982), "İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi", Ankara Ün. SBF Yayını, Ankara.
- HOCAOĞLU, D. (2007), "Erken Dönem Bir Milliyetçilik Teorisini Olarak İbn Haldun" Bayburt Vakfı, Bayburt Eğitim, Kültür ve Hizmet Vakfı Bülteni, Sayı: 5, İstanbul, 44-48.
- [HTTP://www.turkuazedebiyat.com/07.07.2015](http://www.turkuazedebiyat.com/07.07.2015) Ülker Nihal Manaz – Dr Abdullah Manaz
- [HTTP://www.worldvaluessurvey.org/WVOnline.jsp/06.07.2015](http://www.worldvaluessurvey.org/WVOnline.jsp/06.07.2015)
- İBN-İ HALDUN, Çev. S. Uludağ, (2012), Mukaddime I, Dergah Yayınları, İstanbul.
- KAYAPINAR. A. (2006), "İbn-i Haldunda Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", İslam araştırmaları Dergisi, Sayı, 15, ss. 83-114.
- KÜTÜB-İ SİTTE, "Hadis Ansiklopedisi, 3. Cilt, Hazırlayan: İbrahim Canan, Akçağ Yayıncılık.
- MANAZ, Ü., ve Manaz, A., 2015, "İbni Haldun", www.biyografi.net: erişim: 15.07.2015.
- MARK E. KOLTKO-Rivera (2006), "Rediscovering the Later Version of Maslow's Hierarchy of Needs: Self-Transcendence and Opportunities for Theory, Research, and Unification", Review of General Psychology Vol. 10, No. 4, 302–317.
- ÖZTÜRK, A.,(--), "Düzenin Meşruluğu Sorunu Bağlamında İbn-i Haldun Felsefesinin Değerlendirilmesi", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, No: 63-1.
- SARIBAŞ, (2010), "Kantian Altruism in Economics and Ibn Haldun", MPRA Paper No. 26904, Posted 5. November 2010: Online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/26904/>
- ULUDAĞ, S., (2012), İbn Haldun Mukaddime 1, Dergah Yayınları, İstanbul.